

Абдисалам кызы Калыс

**АНТРОПОГЕНДИК ЛАНДШАФТТАРДЫН ТАБИГЫЙ ШАРТТАРГА КӨЗ
КАРАНДЫЛЫГЫ (НООКАТ РАЙОНУНУН МИСАЛЫНДА)**

Абдисалам кызы Калыс

**ЗАВИСИМОСТЬ АНТРОПОГЕННЫХ ЛАНДШАФТОВ ОТ ПРИРОДНЫХ УСЛОВИЙ
(НА ПРИМЕРЕ НООКАТСКОГО РАЙОНА)**

Abdisalam Kyzy Kalys

**DEPENDANCE OF ANTROPOGENOUS LANDSCAPES FROM THE NATURAL
CONDITIONS (THE EXAMPLE OF NOOKAT REGION)**

УДК:911.5.22

Макалада Ноокат районунун табигый ландшафттарынын метеорологиялык шартка көз карандылыгы, тактап айтканда, аталган райондун территориясындагы табигый ландшафттардын антропогендик ландшафтка айлануусу, жараксыз жерлердин абалы, айдоого ылайык жерлерди өздөштүрүү каралды.

Негизги сөздөр: антропогендик ландшафт, табигый ландшафт, температура, климат, вегетация, сел, жер көчкү.

В данной статье рассматривается зависимость природного ландшафта Ноокатского района от метеорологических условий, точнее преобразование природного ландшафта исследуемого района в антропогенный ландшафт, состояние не используемых земель, использование природных земель для пашни.

Ключевые слова: антропогенный ландшафт, природный ландшафт, температура, климат, вегетация, сели, оползни.

This article describes dependence of natural landscape of Nookat district from meteorological conditions, specifically transformation of above mention landscape, conditions of nonuted lends, using lands arable district for ploughing.

Key words: anthropogenic landscape, natural landscape, temperature, climate, vegetation, mud floods, land slides.

Табигый жана антропогендик ландшафттардын түшүмдүүлүгү тигил же бул аймактын негизги өзгөчөлүгү болуп саналат. Түшүмдүүлүк көрсөткүчү жерлердин узак жылдардан бери пайдаланып келгендиги жана чарбачылыктын ар түрдүү багытта өнүгүшү менен байланыштуу.

1949-1950-жылдары Ноокат районунда жүргүзүлгөн изилдөөлөр бул жылдарда климаттык шарт баштагы жылдарга салыштырганда 1,3-1,8⁰ка суук болгондугун маалымдайт. Ал эми күз айларында жаан-чачындын саны 39-47 мм ге аз болуп, кыш айларында туруктуу климаттык шарт жаралып, туруктуу температуралык режим түзүлгөн. Түздүктүү аймактарда, тоо этектеринде, орто бийиктиктеги тоолордо жаан-чачындын саны көп жылдык нормадан 12-18 мм ге чейин аз санда түшүп, бийик тоолордо 10-17 мм ге көп түшкөн. Жаз айларында мээлүүн климаттык температура калыптанып, март айынын башында жерди иштетүү башталган. Жай айлары ысык жана кургакчыл болуп, жаан-чачындын саны көп жылдык норманы түзгөн (22 мм). Ал эми

вегетациялык мезгилде температуранын саны көп жылдык орточо көрсөткүчтөн жогору болгон, жаан-чачындын саны көп жылдык орточо көрсөткүчтөн төмөн болгон. Жаан-чачындын күз жана кыш айларында көп жылдык нормадан аз болушуна карабастан табигый ландшафттардын жана айдоо аянттарынын түшүмдүүлүгү баштагы жылдардан анчалык айырмаланган эмес. Бул жылдары тамарка, ишкана, мектеп ж.б. курулуштарга Ноокат районунун аймагынан 130 га жер бөлүнүп, антропогендик ландшафттын аянты 250 га көбөйүү менен табигый ландшафттын аянты азайган [1].

1954-жылы бүтүндөй Ош облусунун аймагында, ошону менен бирге Ноокат районунда температура жылдык нормадан 1-2⁰ка төмөн болуп, жаан-чачын көп жылдык нормадан 1-3 эсеге көп түшкөн. Кыш айлары суук болуп, температура көп жылдык нормадан 1,5-3⁰ка чейин төмөн болгон. Ал эми түздүктүү, адырлуу жана тоолуу аймактарга жаз кеч келип, суук аба ырайы менен коштолгон. Ал эми жаан-чачындын саны орточо нормадан бир аз жогору болуп, март айында жаан көп түшүп, апрель-май айларында жылдык нормадан аз санда түшкөн. Жогорку бийиктиктеги тоолордо жазгы температура көп жылдык нормага жакын болуп, жаан-чачындын саны жогору болгон. Ал эми жай айларында температура 24⁰ка төмөн болуп, жаан-чачындуу болуп, көп жылдык нормадан ашык түшкөн. Натыйжада табигый ландшафттын вегетациялык мөөнөтү азайганы менен түшүмдүүлүгү көбөйгөн. Райондун аймагында күзгү жана кышкы мезгилдерде жаан-чачындын саны жаз айларына салыштырганда 110-164%ке чейин көп санда түшкөн жана кийинки жылдагы түшүмгө өбөлгө түзгөн.

1954-жылы ар түрдүү курулуштар (оорукана, жол, үй, сарай, ишканалар ж.б.) үчүн 200 га жер айдоо аянттарынын, адырлар арасындагы түздүктөрдөн, тоо арасындагы өрөөндөрдөн бөлүнүп берилген. Алардын ордун толтуруш үчүн ошончо көлөмдөгү жерлер антропогендик өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Натыйжада мал чарбасын өнүктүрүүдө жайыттын жетишсиздиги сезиле баштаган.

1955-жылы Ош облусунун аймагында, ошону менен бирге Ноокат районунда күз-кыш айларында жаан-чачындын саны көп жылдык нормадан аз

болуп, абанын температурасы жогору болгон. Мындай көрүнүш жаз айларында кайталанып, облустун башка бөлүктөрүнө салыштырганда март-май айларында жаан-чачын көп санда нормадан 80-100 мм ге көп санда түшкөн. Жаз айларында температура көп жылдык нормага жакын болуп, жай айларында 1° ка жогору болгон. Жай айында жаан-чачындын көлөмү кескин көбөйүп, июнь айында аз санда түшүп, август айы кургакчыл болгон. Жаан-чачындын жана температуралык режимдин мындай кескин өзгөрүшү жайыттардын деградациясына алып келген жана жайыттардын түшүмдүүлүгү азайып, алгачкы жолу селдин жүрүшү катталып, жер көчкү пайда боло баштаган. Натыйжада көптөгөн антропогендик ландшафт сел алдында калып, кыйроолор болгон. Селден айрым автомобиль жолдору жабыр тартып, жаңы жолдорду куруу колго алынган. 1955-жылы Ноокат районунда 230-235 га жер селден жапа чегип, 290 га табигый ландшафт өздөштүрүлгөн.

Табигый ландшафттын антропогендик ландшафтка айланышы адырлар алкактарында жана төмөнкү тоолордун капталдарында, дарыя өрөөндөрдүн каптал беттеринде жүрөт. Жаан-чачындын саны, абанын орточо температурасынын өзгөчөлүктөрү табигый жана антропогендик ландшафттардын түшүмдүүлүгүнө таасир этээри белгилүү.

Табигый ландшафтты антропогендик ландшафтка айлантуу проблемасы калктын тамак-ашка болгон талабынын негизинде пайда болот. Калктын санынын өсүшү айыл чарба продукциясына болгон зарылчылыкты алып келет. Республика боюнча жайыт катары пайдалана турган кайракы жерлер (жазгы жана күзгү жайыттар) Ноокат районунда 13,3 миң га, түзгөн. Алардын ичинен Жаңы-Ноокатта 1,8 миң га, Ноокатта 1,7 миң га, жазгы жана күзгү жайыттарын антропогендик ландшафтка айлантуу зарылчылыгы келип чыккан. Партиянын борбордук комитеттин бул чечиминин негизинде Ноокат аймагында антропогендик ландшафттын аянттары кескин көбөйүп, табигый ландшафттардын ордунда жер-жемиш өстүрүү жолго коюлса, тамеки жана бак өстүрүү жакшы өздөштүрүлгөн. Жалпысынан алганда, Ноокат районунун 3,5 миң га табигый ландшафт антропогендик ландшафтка айланган. Көрсөтүлгөн сандар өздөштүрүлгөн аянттарга элди отурукташтырууга тамаркасы үчүн бөлүнгөн жерлердин аянттарын чагылдырбайт. Бул жылдары Ноокат району тамеки боюнча республикада алдыңкы көрсөткүчтөргө жетишкен. Табигый ландшафттын жаңы жер катары өздөштүрүлүшүнүн натыйжасында Ноокат районунда Караван, Бел массивдери өздөштүрүлүп, ал жерлерден мал чарбасы сүрүлүп чыгарылган [2].

Ноокат райондорунун табигый чөп чабындылар тоолуу жана адырлуу-түздүктүү аянттарды ээлеп, райондун 25%ын түзөт. Чөп чабындылардын негизги бөлүгүн талаалуу-шалбаалуу, тоолуу-шалбаалуу чөп чабындылар түзөт. Чөп чабындылардын орточо түшүмдүүлүгү Ош областы боюнча орточо 10,5%ды

түзөт. Табигый чөп чабындылардын аянты 1960-жылы Жаңы-Ноокаттын аймагында 1,8 миң га болуп, түшүмдүүлүгү гектарына 12,9 ц түзгөн. Чарбаларда 1,8 миң га чөп чабынды аянттан гектарына 11,4 ц түшүм алынган. Мисалы, Араван районунда табигый чөп чабындылардын аянты 0,2 миң га түзүп, түшүмдүүлүгү гектарына 9,9 ц ге барабар болгон. Мындай айырмачылык жаан-чачындын саны менен байланыштуу болгондугу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Себеби Араван районунун табигый чөп чабындылары жайгашкан ортоңку бийиктиктеги адырлар алкагында жаан-чачындын саны Ноокат районунун адырлар алкагында 50-80 мм ге көп. Ал эми тоолуу аймактарда бул көрсөткүч 150-250 мм ге жетет. Температуралык айырмачылык $+10-15^{\circ}$ ка барабар. Бул айырмачылык табигый чөп чабынды аянттарынын түшүмдүүлүгүнүн аймактар боюнча ар түрдүүчө болушуна алып келген. Азыркы күндө табигый чөп чабындылардын аянты райондо 120203 га га барабар.

Албетте, жаңы жерлерди өздөштүрүү үчүн сугат системаларын түзүү каралган. Анын натыйжасында Жаңы-Ноокатта 1 кудук, 2 булак казылса, Ноокатта жер алдынан бургулап суу чыгарган 1 кудук казылып, 1 булак тазаланган. Жер алдынан бургулап суу чыгарган 2 кудук казылып, 2 көлмө курулган. Алардан алынган суулар менен Ноокатта 1,7 миң га жер, Жаңы-Ноокатта 1,8 миң га жерлер сугарылып, жаңыдан пайда болгон айыл-кыштактар суу менен камсыз болгон. Мындай иштер Ош облусунун башка райондорунда да жүргүзүлгөн. 1960-1980-жылдар ичинде облуста жер өздөштүрүү максатына 5837,0 млн рубль каражат сарпталган. Каражаттар төмөнкү иштерге жумшалган: бургулоо жолу менен кудук казууга 300,0 млн, жер алдындагы сууларды алууга 35,0 млн, булактарды тазалоого 45,0 млн, суу сактагычтарды, көлмөлөрдү курууга 357,0 млн.

1948-жылдан 1954-жылдардын аралыгында табигый жайыттарды паспорттоштуруу (документтештирүү) боюнча жүргүзүлгөн иштердин натыйжасында алардын аянттарынын жыл сайын азайып бара жаткандыгы кескин байкалат. Бул аралыкта колхоз-совхоздор биригип, көптөгөн майда чарбалар жок болуп кеткен. Натыйжада ирилешкен райондордун жана чарбалардын жер аянттары көбөйүп, ага чейинки статистикалык көрсөткүчтөр баш-аламандыкка алып келген. Республиканын аймагында экинчи жолу чарбаларды ирилештирүү 1956-жылы, үчүнчү жолу 1970-1972-жылдары болуп өткөн. Ал эми Союздун таркалышы менен ири чарбалар кайрадан бытыранды абалга келип, чарбалардын жер аянттарында олуттуу өзгөрүүлөр болгон. Райондун жана чарбалардын жер аянттары жөнүндөгү алгачкы маалыматтар кийинки маалыматтар менен айкалышпагандыктан так маалыматтарды берүү мүмкүн эмес.

Республиканын жер ресурстарынын жерди пайдалануучу секторлор боюнча бөлүнүшү төмөнкүчө берилет. 1956-жылдын декабрь айына карата

алганда колхоздорго түбөлүк пайдаланууга бөлүнүп берилген жерлер 4838,0 миң га болсо, 1948-жылдан 1954-жылга чейин 4813,0 миң га ды түзгөн. Айырмачылык 24,9 миң га га барабар болгон. Колхоздорго узак убакытка бөлүнүп берилген жерлер 1956-жылда 5801,8 миң га ды түзсө, 1948-1954-жылдары 3445,9 миң га ды түзгөн. Айырмачылык 2355,9 миң га барабар болгон. Ал эми чарбаларга бөлүнбөй мамлекеттик фонддо калган жерлердин аянттары (анын ичинде токойлор) 1956-жылы 5611,4 миң га ды түзсө, 1948-1954-жылдары 8239,7 миң га түзгөн. Айырмачылык 2628,3 миң га барабар болгон. Өнөр жай, мамлекеттик мекемелерге бөлүнгөн жер аянттары 1956-жылы 1663,7 миң га ды түзсө, 1948-1954-жылдары 1559,0 миң га барабар болгон. 1956-жылы коңшулаш республикаларга берилген жерлердин аянттары 1443,5 миң га ды түзсө, 1948-1954-жылдары 1300,7 миң га ды түзгөн. Айырмачылык 142,8 миң га барабар болгон. Жогорудагы көрсөткүчтөр кийинки жылдары олуттуу өзгөрүүгө дуушар болгон. Азыркы мезгилде бул сандар республиканын аймагындагы жерлердин бөлүнүшүнө дал келбейт. Мисалы, 1948-1954-жылдары колхоз-совхоздорго узак убакытка пайдаланууга берилген жер аянттар 3445,9 миң га ды түзсө, 1956-жылдын декабрына карата 5801,8 миң га ды түзгөн. Башкача

айтканда, бул жылдардын ичинде мамлекеттик жер фондусунан жана токой фондунан колхоз-совхоздорго 2355,9 миң га жер өткөрүлүп берилген. Ошол эле жер фондусуна жер иштетүүчү башка ишканаларга (өнөр жай, жол курулуштары ж.б.) 104,7 миң га жер берилсе, коңшулаш республикаларга 142,8 миң га жер өткөрүлүп берилген. Натыйжада берилген жерлер толугу менен антропогендик ландшафтка айланган, табигый ландшафттардын аянты 247,5 миң га азайган [3].

Жыйынтыктап айтканда, Ноокат районунан алынган статистикалык материалдарга талдоо жүргүзүп, аталган райондун антропогендик ландшафттарына изилдөө жүргүзүүнүн негизинде антропогендик таасирлердин пайдалуулугун колдоо максатында анын мындан аркы өсүү динамикасы каралды.

Адабияттар:

1. Аккулов А.У. Изучения оползней в горных условиях // Вестник ОшГУ, Ош, 2003. С. 56.
2. Ноокат райондук мамлекеттик каттоо кызматынын 2007-2016-жылкы отчеттору.
3. Ноокат райондук статистика башкармалыгынын 1948-1956-жылдардагы отчеттору.

Рецензент: к.г.н., доцент Сатыбалдиев Б.С.